
Икономически характеристики на отделните сектори в хранително-вкусовата промишленост

Доц. д-р Божидар Иванов

Гл. ас. д-р Ангел Саров

Институт по Аграрна икономика – София

E-mail: bozidar_ivanov@yahoo.co.uk; angelsarov@abv.bg

Резюме

За земеделието, хранително-вкусовата промишленост (ХВП) е основният пазар за реализация на продукцията, докато за самата ХВП – земеделието е източник на суровини и доходност. Те са неотделимо свързани и взаимнозависими, като основната цел и на двете е да достигнат до крайния потребител на храна, като формираният от това доход и приходи трябва да се преразпределят между двата отрасъла. Колкото по-неизяснен е въпросът с разпределение на стойността на създадения продукт, консумиран от потребителите, толкова по-проблематични са взаимоотношенията между двете индустрии. В ХВП се включват трите големи подотрасли – „Храни“, „Напитки“ и „Тютюневи изделия“, като техният общ дял в общата брутна продукция на индустрията спада чувствително в последните години. Това се отнася и за присъствието в добавената стойност от икономиката. Членството на страната в ЕС даде множество изгоди с равнопоставен достъп до общия европейски пазар и по-добри икономически условия в страната чрез повишаване на доходите и пазарната ориентация на производителите, но в същото време изправи хранителната индустрия пред силна конкуренция.

Целта на настоящето изследване е да се анализират определени икономически характеристики в отделните сектори на ХВП в България, които да позволят да се направят сравнения между отделните производства и оценки за настъпващите тенденции. Методиката на изследване се основава на сравнителен анализ, като се разглеждат отделните сектори по съпоставими индикатори, отнасящи се до икономическото използване на инвестиционните вложения, добавената стойност, икономическите размери и заетостта в отрасъла.

Устойчивостта на ХВП до голяма степен ще зависи в бъдеще от способността да се интегрира и да помогне за консолидиране и увеличаване на вътрешното производство на селскостопански суровини, което ще им гарантира както по-добро позициониране по отношение на цените, така и по-добър достъп до качествени суровини.

Ключови думи: хранително-вкусова промишленост; сектори в ХВП; икономически анализ; устойчивост

Economic Features of Sectors in Food Industry

Assoc. Prof. Dr. Bozhidar Ivanov

Chief Assistant Dr. Angel Sarov

Institute of Agricultural Economics – Sofia

E-mail: bozidar_ivanov@yahoo.co.uk; angelsarov@abv.bg

Citation: Ivanov, B., Sarov, A. (2019). Economic Features of Sectors in Food Industry. *Ikonomika i upravljenje na selskoto stopanstvo*, 64(4), 24-33 (Bg)

Abstract

For agriculture, the food industry is the main market for outlet and sale of commodities, while for the food industry; agriculture is a source of raw materials and economic turnover. They are closely linked and

interdependent, with the main objective of both being to reach the final consumers of foodstuff, and the income and revenue generated thereof must be redistributed between the two industries. As questionable and uncertain is the issue of value distribution of the products used by consumers so problematic are the relationships between the two industries. The three major sectors included in this industry are foodstuff production, beverages and tobacco. Overall, their total share in the industry's total gross output declines in recent years, which also pertains to the added value of the economy. EU membership has conveyed many benefits, as important access to the common European market and improved economic conditions in the country, raising the incomes and market orientation of producers, but at the same time has posed the food industry in strong competition.

The purpose of the present study is to analyze certain economic characteristics in the different sectors of the food industry, which will allow comparisons between different sectors in food industry and make an assessment of emerging trends. The research methodology is based on a comparative analysis, comparing the performance of the individual sectors by comparable indicators relating to the economic use of investments, value added, economic size and employment in the sector.

The sustainability of food industry will largely depend in the future on its ability to integrate and to a greater extent to consolidate and increase domestic production of agricultural raw materials, which will guarantee them both better positioning in prices and better access to quality raw materials.

Key words: food industry; food sectors; economic analysis; sustainability

В условията на евроинтеграция и глобализация устойчивото функциониране на хранително-вкусовата промишленост получава редица възможности, свързани с достъп до единния европейски пазар, модернизация, концентрация на производствения процес и консолидация. От друга страна, ХВП е изправена пред предизвикателства, отнасящи се до проблеми: със суровинното обезпечаване; конкурентен натиск от традиционно силно развития европейски пазар; непрекъснато растящи и увеличаващи се изисквания и стандарти за качество и безопасност; силен натиск от търговските вериги за достъп до пазара; растяща необходимост от внедряване на нови технологии и решения; справяне с проблема с осигуряване на специалисти и технолози.

В научните изследвания по темата са достъпни публикации с фокус върху сравнителни конкурентни предимства по показателите: производителност на труда, производителност на разходите за труд, ефективност, рентабилност, производителност и др. (Ковачева, Ц., Петрова, И., Маламова, Н., 2011; Маламова, Н., 2014); значението на сектора във външната търговия по показатели като дял в износа, вноса, оборота и баланса, добавена стой-

ност от един служител, производителност на трудовите разходи, инвестиции от един служител и др. (Владимиров, Ж., 2016). Други автори се фокусират върху експортната конкурентоспособност и политическите мерки (Koreva, D., Zhelev, P., Shterev, N., Blagoev, D., 2017); насоки, дейности и мерки за реструктуриране на тютюнопроизводството (Попов, Р., 2011); подход за оценка на устойчивостта в сектора (Башев, 2015).

Целта на настоящето изследване е да се анализират определени икономически характеристики в отделните сектори на ХВП в България, което да позволи да се направят сравнения между отделните производства и оценки за настъпващите тенденции. Това ще позволи да се направят изводи както за отражението, което свързаните земеделски производства оказват върху развитието на секторите в ХВП, така и да се диференцират разликите в развитието и състоянието на отделните сектори.

Методика на изследването

Изготвянето на анализ на икономически характеристики на секторите предвижда сравнителен анализ на отделните сектори,

попадащи в хранително-вкусовата промишленост. Този сравнителен анализ се прави, като се представят отделните сектори по съпоставими индикатори, отнасящи се до икономическото използване на инвестиционните вложения, добавената стойност, икономическите размери и заетостта в отрасъла. Основното средство за изготвянето на сравнителния анализ са индикаторните сравнения. Посредством тяхното измерване и отчитане се правят както наблюдения и изследване на тенденциите, така и сравнения между отделните сектори. От обхванатите 4 индикатора в анализа, три от тях могат да бъдат определени като аналитични, включват до 2 директни променливи и един синтетичен индикатор, който е изчислен чрез обхващането на няколко аналитични показателя. Синтетичният индикатор е наименуван – коефициент на икономическо използване на инвестиционните вложения. Този коефициент стъпва на един от основните финансови показатели, които се използват в бизнес планирането – възвращаемост (рентабилност) на инвестициите. Коефициентът на възвращаемост на инвестициите е признат метод, като във финансовата литература изчислението става по формулата (Phillips, P. and Phillips, J., 2005):

$$RI = \frac{NP}{IC}, \quad (1)$$

където NP е нетната печалба, получена в резултат на инвестицията, а IC са brutните разходи на инвестицията. Възвращаемостта на инвестициите се изчислява на база нетна настояща стойност на печалбата, защото приходите, генерирани от направените инвестиции, са разсрочени за много години напред. Това налага отчитане на лихвените проценти като алтернатива на направените инвестиции.

Стъпвайки на тези финансови показатели, се разработва и изчисляваният коефициент на икономическо използване на инвестициите. В икономическата теория анализът на инвестициите включва 3 основни направления: възвращаемост, риск и стойност на препродажба. Коефициентът на икономическо използване на инвестицията обединява изчис-

лението на коефициента на възвращаемост и така нареченото съотношение на дългово покритие:

$$DCR = \frac{EBIT}{I}, \quad (2)$$

като Levišauskait (2010) посочва, че това е един от важните показатели, който измерва печалбата преди лихви и данъци (EBIT), разделена на лихвените проценти (I). Изчислението на коефициента на икономическо използване на инвестиционния капацитет е по формулата:

$$CUIC = \frac{\frac{GOS-FCC}{GMCI+GCCl} - I}{\frac{GOS-FCC}{GMCI+GCCl} + I}, \quad (3)$$

където GOS е brutният оперативен излишък (това са brutните приходи, от които са приспаднати разходите за материали, суровини и труд); FCC – употребата на дълготрайни активи. От своя страна GMCI и GCCl са съответно направените инвестиции за машини и съоръжения, и на сгради и строителство, докато I е лихвеният процент на търговските банки за кредитиране на нефинансови предприятия. Изчислението на този коефициент ни показва как се отнася годишната brutна печалба към направените разходи за инвестиции, като колкото по-голяма е brutната печалба от лихвения кредитен процент, толкова по-малък е икономическият риск от направените инвестиции и по-пълно е използването, и ефективността на инвестициите.

Данните, използвани за изготвянето на анализа, са от базата данни на Евростат, по тематика „Структурна статистика по основни индустрии”, като времевият период на анализа обхваща всички в периода 2007–2017 година, като са взети само годините, през които базата данни е най-пълна.

Дял на БДС на хранително-вкусовата промишленост в икономиката на страната

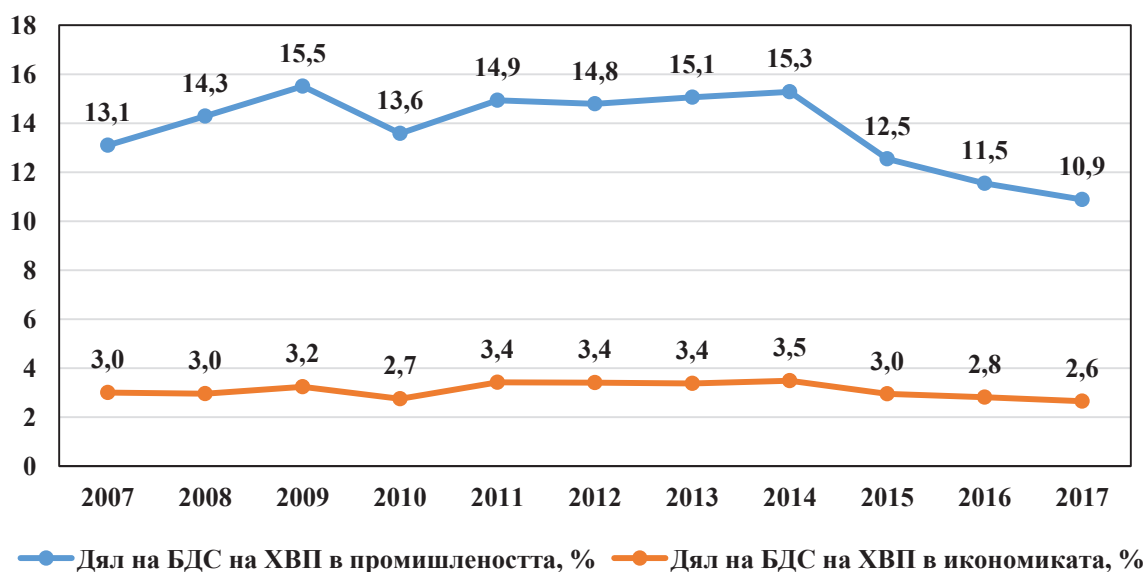
В последните години, след 2014 година, дялът на ХВП в БДС на страната отбелязва намаление, което се дължи на увеличение на производствените разходи в отрасъла. Това

се отразява директно на икономическите резултати и на изпреварващото развитие в другите промишлени отрасли и услугите. (фиг. 1). Тези резултати показват определени проблеми, които не само намаляват значението и мястото на ХВП в националната икономика, но и като непосредствен отрасъл, преработващ земеделските суровини и материали, пряко се отразяват на пазарните възможности на агробизнеса.

Оценка на икономическото използване на инвестиционния капацитет

Показателна оценка, която да разкрие ефективността в използването и внедряването на нови инвестиции в оборудване и други дълготрайни активи, както и да следи за съществуването на финансов риск от небалансирано повишение на разходите, може да се направи чрез коефициента за икономическо използване на инвестиционния капацитет (табл. 1). Тази оценка разкрива доколко и в каква степен предприятията в отделните сектори на ХВП успяват да са ефективни и да оптимизират вложенията в инвестици-

онни активи (дълготрайни материални активи (ДМА) и сгради) на фона на тяхната възвращаемост и финансова печалба. Колкото по-близо са тези стойности до индекс 1 (над 0,8), толкова по-балансиран и оптимален са направените инвестиции както по отношение на капацитета на предприятията, така и по отношение на бизнес конюнктурата при кредитирането и заемането на външен капитал. В тези случаи с висок коефициент на икономическо използване на инвестициите, финансовият риск и опасностите са контролируеми и икономическото състояние, и резултатите на предприятията позволяват и обосновават направените вложения. При стойности на индекса под 0,5 се констатира съществуването на опасности за икономическата ефективност на предприятията, което може да се дължи на недостатъчно натоварване на създадения инвестиционен капацитет, недобра пазарна възвращаемост и ценова позиционираност. Този коефициент има максимална стойност 1, което говори за много висока степен на оптимизация и нисък риск от икономически загуби, докато в отрицателната скала може да бъде с минимум -1, което разкрива състояние на огромни загуби и нерентабилност, което теор-

Фиг. 1. Дял на БДС от ХВП в икономиката и в промишления отрасъл, %
Fig. 1. Gross value added share of the food industry in the economy and industrial sector, %

Източник: Евростат. / Source: Eurostat.

Таблица 1. Оценка на икономическото използване на инвестиционния капацитет в ХВП
Table 1. Assessment of the economic use of investment capacity in food industry

Сектори на ХВП	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Производство на хранителни продукти	0,75	0,80	0,86	0,87	0,89	0,89	0,91	0,92	0,95
Преработка и консервиране на месо и производство на месни продукти	0,74	0,78	0,88	0,86	0,88	0,90	0,93	0,94	0,96
Преработка и консервиране на риба, ракообразни и мекотели	0,92	0,92	0,91	0,95	0,94	0,94	0,79	0,96	0,98
Преработка и консервиране на плодове и зеленчуци	0,65	0,80	0,86	0,85	0,84	0,88	0,84	0,91	0,95
Производство на растителни и животински масла и мазнини	0,66	0,78	0,88	0,82	0,89	0,72	0,92	0,92	0,92
Производство на млечни продукти	0,55	0,80	0,81	0,86	0,78	0,78	0,85	0,83	0,90
Производство на зърнени продукти, нишестета и нишестени продукти	0,79	0,83	0,92	0,94	0,90	0,95	0,95	0,94	0,97
Производство на други хранителни продукти	0,78	0,84	0,86	0,85	0,87	0,91	0,92	0,92	0,95
Производство на напитки	0,84	0,87	0,90	0,88	0,87	0,88	0,86	0,90	0,96

Източник: САРА, по данни на Eurostat.
 Source: САРА, according to Eurostat data.

ретично е възможно, но практически едва ли може да продължи дълго време.

Изчисленията показват, че средно по сектори в ХВП за периода на отчитане 2008–2016 г. ефективността и оптимизацията на вложенията е с висока оценка – 0,87, т.е. попада в границите 0,8–1,0, което говори за едно много добро и балансирано състояние на предприятията по отношение на направените и използвани инвестиции. Сектор „Преработка и консервиране на риба, ракообразни и мекотели“ е с най-високо икономическо използване на инвестиционния капацитет в ХВП – средно по години с индекс 0,92, следван от производството на зърнени продукти, нишестета и нишестени продукти – 0,91. Всички останали сектори се движат в границите между 0,83 и 0,88 (средно) за този период. Единствено при производството на млечни продукти индексът е 0,79 и попада под границата от 0,8, т.е. със средна оценка на използване на инвестициите.

Добавена стойност в ХВП

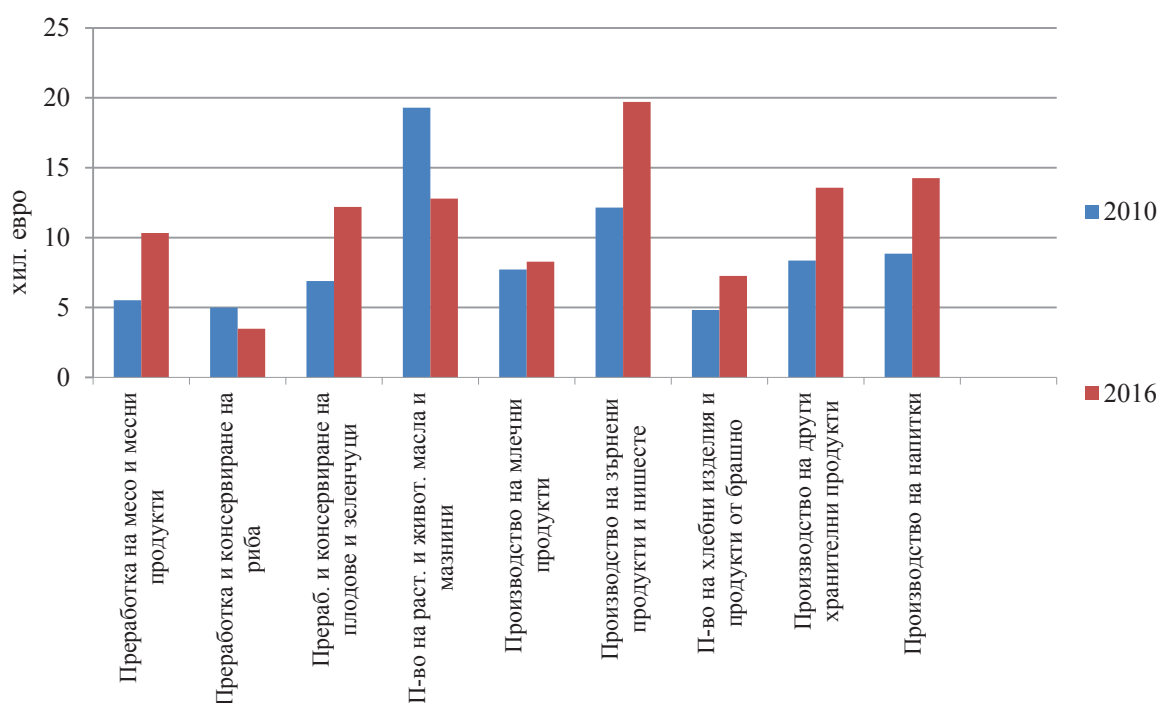
Добавената стойност на секторите в ХВП е различна, като разкрива връзката ѝ със заетостта, формирана от 1 зает. Този показател, от една страна, показва производителността на труда в отрасъла, а от друга илюстрира как се променя самата добавена стойност в преработвателните предприятия (фиг. 2). Интересна тенденция се забелязва в „Преработка и консервиране на риба, ракообразни и мекотели“, където микропредприятията отчитат постоянен ръст на добавената стойност по години, като за 2016 г. тя достига 10,42 хил. евро. Неблагоприятна е картината с останалите три групи предприятия (малки, средни, големи), поради намаляване на производителността на труда през разглеждания период. В този сектор, според статистиката има, общо намаление с над 30% (3,48 хил. евро през 2016, 4,99 хил. евро през 2010 г.).

Същата тенденция може да се отбележи и в сектор „Производство на растителни и животински масла и мазнини“, където намалението на добавената стойност на един зает спрямо 2016/2010 е с 33%. Това са двата сектора със спад в добавената стойност през анализирания период 2010–2016 г. Всички останали сектори в ХВП имат ръст, както следва: „Производство на зърнени продукти, нишестета и продукти от нишесте“ – 62%; „Производство на други хранителни продукти“ – 62%; „Производство на напитки“ – 61%; „Производство на хлебни изделия и продукти от брашно“ – 50%, и най-нисък при „Производство на млечни продукти“ – 7%.

Въпреки тези относителни ръстове в добавената стойност, интерес представлява разглеждането им като абсолютни показатели при акумулирането им на икономическия растеж на България и отделно по размер на предприятията. С най-висока добавена стойност на един зает за 2016 г. е сектор „Произ-

водство на зърнени продукти, нишестета и продукти от нишесте“ – 19,7 хил. евро, следван от „Производство на напитки“ – 14,25 хил. евро; „Производство на други хранителни продукти“ – 13,56 хил. евро.

Микропредприятията акумулират средно по 4,10 хил. евро добавена стойност на един зает за периода 2010–2016 г. С най-висок среден показател е сектор „Преработка и консервиране на риба, ракообразни и мекотели“ със 6,49 хил. евро, като това се дължи най-вече на реализирания ръст през годините 2015–2016 г. На следващо място е „Преработка и консервиране на месо и производство на месни продукти“ с 5,63 хил. евро. Известно разместване на тези показатели се наблюдава при малките предприятия. Средно с най-ниска добавена стойност на един зает е сектор „Преработка и консервиране на риба, ракообразни и мекотели“ – 2,8 хил. евро. С ниски показатели в тази групировка са и малките предприятия, произвеждащи хлебни изделия и проду-

Фиг. 2. Добавена стойност на 1 зает/средно на предприятие по сектори в ХВП – хил. евро
 Fig. 2. Value added per employed/average enterprise per sector in the food industry – thousand EUR

Източник: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
 Source: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

кти от брашно, които отчитат добавена стойност 3,24 хил. евро на един зает. С най-висока добавена стойност на един зает при средните по размер предприятия е сектор „Производство на зърнени продукти, нишестета и продукти от нишесте“, чийто показатели по години растат, но за 2015 и 2016 години отбелязват спад и вече са на 87% от равнищата от началото на периода. Причина за това е засилващата се конкуренция на пазара и непрекъснато растящите производствени разходи, което води до засилване на концентрацията, като по-малките и средни предприятия или трябва да се слоят, или да излязат от пазара.

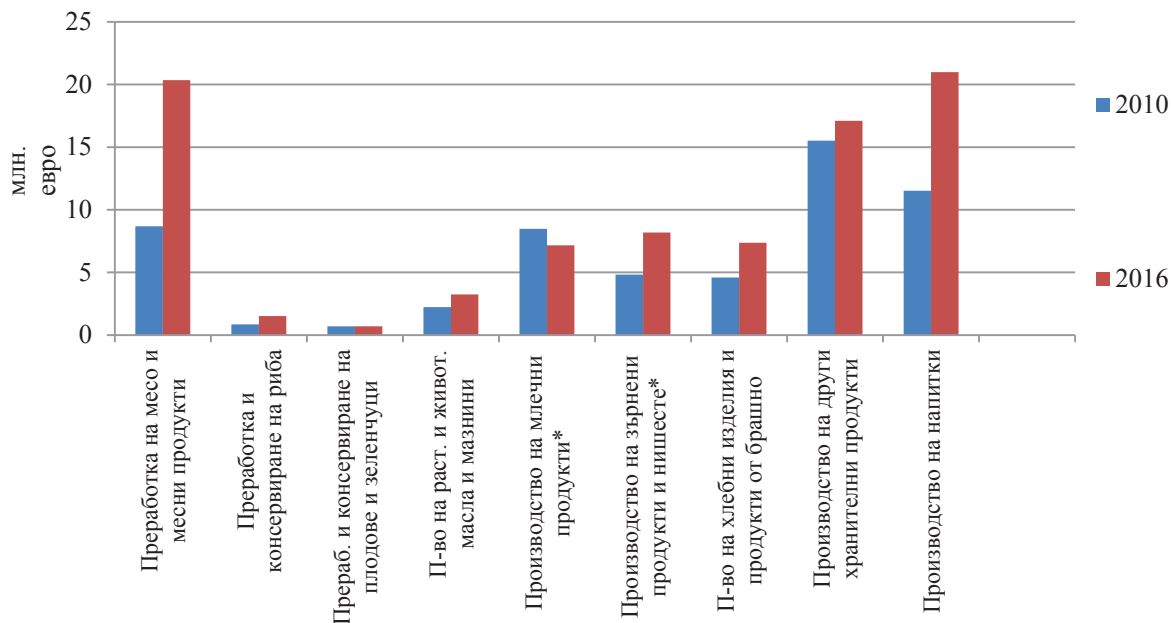
Забелязва се, че добавената стойност на 1 зает в отрасъла се увеличава в преобладаващия брой от секторите в сравнявания период 2010–2016 г. Това показва, че предприятията подобряват производителността на труда и оптимизират както броя на заетите в тях, така и, благодарение на направените инвестиции, успяват да увеличат производителността. Това означава, че пазарът е в здравословна среда, където предприятията усещат конкурентния натиск и реагират адекватно, като подобряват производителността си. Онези, които не успяват, излизат от пазара. Повишението на заплащането на труда, което се вдига в целия сектор на преработвателната промишленост между 2013–2017 година с 41%, показва, че това води до оптимизиране на заетостта и преразпределение на формираната добавена стойност към влагания труд и заплащането. Все пак трябва да се отбележи, че заплащането на труда у нас стартира от едни много ниски равнища, най-ниските в ЕС, и постигането на такъв процент ръст на заплащането не е съществено постижение. Постигнатите в определени години добри стойности на показателите за рентабилност и на добавената стойност, дължащи се до известна степен на ниските разходи за труд, не могат да се открийт като устойчиво предимство, което да замени повишаването на технологичните равнища в ХВП и подобряването на квалификацията на работещите, специалистите и внедряването на различни иновативни практики.

Икономически размери на предприятията в ХВП

Икономическите размери на предприятията в ХВП се оценяват на база техните парични обороти. Този показател е сред най-разпространените и разкрива пазарните дялове, които отделните предприятия имат на пазара на съответните продукти. В номинално изражение производството на напитки реализира оборот през 2016 г. от 20,98 млн. евро, което е с над 80% ръст през разглеждания период и е индикатор за забележим ръст на този пазар (фиг. 3). Повечето сектори на хранително-вкусовата промишленост в България имат увеличение на оборота за периода 2010–2016 г, като най-големи резултати са постигнати в: „Преработка и консервиране на риба“ – 76% ръст, „Производство на зърнени продукти и нишесте“ – 69%, „Производство на хлебни изделия и продукти от брашно“ – 60%, и др. Реализираният оборот средно за едно предприятие за 2010–2016, за всички сектори на ХВП, е 8,44 млн. евро.

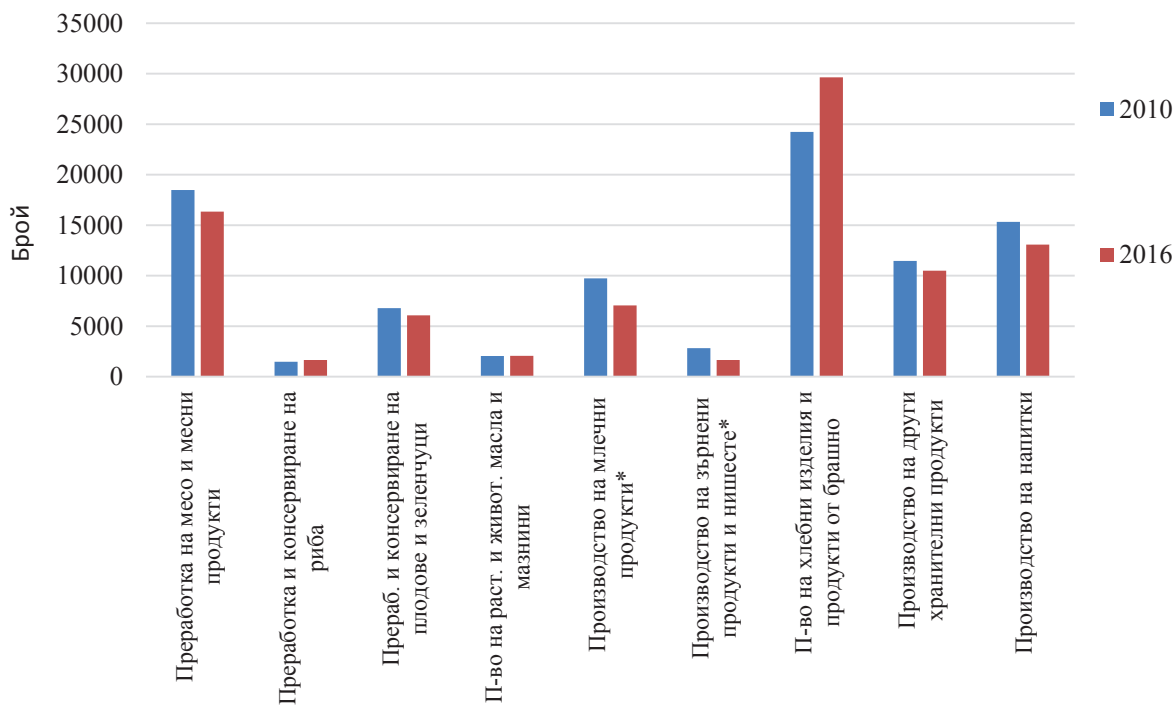
Заетост по сектори на ХВП

Работната сила е един от 3-те фактори на производство в съвременната икономическа среда, наред с капитала, знанието и иновационните умения. В периода 2010–2016 г. средно заетостта в различните сектори на ХВП намалява с 9% (фиг. 4). Това до голяма степен се определя не само от модернизацията в предприятията и внедряването на по-оптимални технологии за производство, но и от трансформирането на предприятията между отделните класове (средни в микро и т.н.). Най-сериозен спад е отчетен при секторите: „Производство на зърнени продукти и нишесте“ – намаление с 42%, „Производство на млечни продукти“ – 28%, „Производство на напитки“ – 15%. Сектор „Производство на млечни продукти“ е с най-силно намаление на заетостта като абсолютна величина, което (според данните на Eurostat) от 9,726 хил. души през 2010 г., намалява до 7,056 хил. през 2016 г. На следващо място по абсолют-

Фиг. 3. Среден оборот на предприятие по сектори в ХВП, млн. евро
 Fig. 3. Average turnover per enterprise by sectors of food, million EUR

Източник: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
 Source: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

Фиг. 4. Брой на заетите по сектори в ХВП

Fig. 4. Number of employed by sectors in the food industry

Източник: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>
 Source: <https://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/submitViewTableAction.do>

но намаление на заетостта е „Производство на месо и месни продукти“ – от заети 18,485 хил. души през 2010 г., намалението е с 12%, достигаща до 16,347 хил. С най-голям дял на заетостта е „Производството на хлебни изделия и продукти от брашно“ – 34% от общата заетост, следван от сектор „Преработка на месо и месни продукти“ с 18%. С най-малък дял са преработката и консервиране на риба и сектор „Производство на зърнени продукти и нишесте“ – с между 1–2%.

Отрасълът се отличава с намаление на общо заетите – от 92 хил. души към 2010 г. до съответно 88 хил. заети – през 2016 г. Като цяло това се случва на фона на почти идентични тенденции в цялата страна, където демографските и миграционни процеси, които протичат, изправят икономиката пред остър проблем с намирането на работещи кадри с умения и квалификация. Процесът на редуциране на заетостта се засилва най-силно още през 2012–2013 г. След този период, до 2016 г., има известно раздвижване в различните по размер предприятия и по сектори, но въпреки това нивата са значително под тези от 2010 г. Намалението на заетостта при микропредприятията е 4%, при малките – под 1% (14 бр.), средните – под 2%. По данните личи, че с най-голяма устойчивост са малките, средните и до известна степен микропредприятията, където консолидирано заетостта намалява средно с 2,3% за периода 2010–2016 г. При големите предприятия заетостта също намалява. В абсолютна стойност най-силно тя е изразена в сектор „Производство на напитки“ – спад с близо 2100 заети или от 7804 заети през 2010 г., заетостта намалява на 5721, което е 27%. Подобно е състоянието и в производството на други хранителни продукти, където от 4019, заети през 2010 г., намалението е 50% през 2016 г.

Обобщение

Хранително-вкусовата промишленост в последните години показва известен спад в дела, който тя заема в БДС на страната, което се дължи на изпреварващия ръст, постигнат

в останалите икономически отрасли – промишленост и услуги. Отрасълът като цяло се развива стабилно и предприятията са икономически балансирани, но изпитват силен конкурентен натиск от общия европейски пазар. Пазарните позиции в голяма степен са ограничени, поради липса на достатъчни вътрешни сравнителни предимства като: наличие на достатъчна местна (на добра цена) селскостопанска суровина в много от секторите, относително малки размери на предприятията, слабости по отношение реализиране икономии от мащаба, недостатъчен потенциал за иновационни внедрявания. Производителността на труда се подобрява, но остава под нивата на водещите в тази индустрия страни, докато повишаването на заплащането на труда повишава разходите. Това изисква повишение на оборотите и приходите, за да се запази конкурентоспособността. Слабостите в селското стопанство, с прекалено големия брой малки производители и липсата на достатъчно вътрешно предлагане, не дават възможност на постоянни по качество партии, а разчитането на внос поставя в силна зависимост преработвателите от цените и намирането на качествена и достатъчна суровина. В бъдеще устойчивостта на ХВП ще зависи от способността ѝ да се интегрира и да консолидира производството на селскостопански суровини. Това ще гарантира както по-добро позициониране по отношение на цените, така и по-добър достъп до качествени суровини.

Литература

- Башев, Х.** (2015). Подход за оценка на устойчивостта на земеделските стопанства. *сп. Икономика и управление на селското стопанство*, 60, 3, 12-36.
- Владимиров, Ж.** (2016). Състояние и развитие на българската хранително-вкусова промишленост след 2006 г. *Годишник на Стопанския факултет на СУ „Св. Климент Охридски“*, 13, 5-45.
- Ковачева, Ц., Петрова, И., Маламова, Н.** (2011). Конкурентни възможности на българската хранителна индустрия в условията на евроинтеграция. *сп. Икономика и управление на селското стопанство*, 56, 3-4, 40-48.

Маламова, Н. (2014). Конкурентен потенциал и фактори за развитие на хранително-вкусовата индустрия в България. *сп. Икономика и управление на селското стопанство*, 59, 2/2014, 3-19.

Попов, Р. (2011). Насоки, дейности и мерки за реструктуриране на тютюнопроизводството. *сп. Икономика и управление на селското стопанство*, 56, 1/2011, 3-8.

Корева, D., Zhelev, P., Shterev, N., & Blagoev, D. (2017). Export competitiveness of Bulgarian food and beverage industry: perspectives and policy measures. *Ikonomika i upravljenie na selskoto stopanstvo/Bulgarian Journal of Agricultural Economics and Management*, 62(2), 3-15.

Phillips, P., Phillips, J. (2005). "Return of Investment". American Society for Training and Development. ASTD Press, pp. 187.

Levišauskait, K. (2010). "Investment Analysis and Portfolio Management". Leonardo da Vinci programme project „Development and Approbation of Applied Courses Based on the Transfer of Teaching Innovations in Finance and Management for Further Education of Entrepreneurs and Specialists in Latvia, Lithuania and Bulgaria". https://www.bcci.bg/projects/latvia/pdf/8_IAPM_final.pdf, pp. 166